

Ons waardeel 1983/2

Bevat twee artikeltjes over de beginperiode van de Drentse zuivelindustrie

1) *het kleine begin van de zuivelindustrie – Jan Bieleman*

2) *de boterfabriek in Een – E.J. Werkman*

1) HET KLEINE BEGIN VAN DE ZUIVELINDUSTRIE

Jan Bieleman

Integrale overname uit "Ons Waardeel" Tijdschrift van de Drentse Historische Vereniging voor geschiedenis en genealogie 1983 nr. 2

Onderstaand verhaal is een inleiding bij het hierna volgende verhaal - uit zelfde tijdschrift - van Oud-Archivaris E.J. Werkman.

De tweede helft van de negentiende eeuw was ook in landbouwkundige zin een tijd van verandering. De grote vraag naar boter, vooral vanuit Engeland, was er de oorzaak van dat al voor het midden van de eeuw het prijspeil van boter in verhouding tot dat van rogge zich veel gunstiger ontwikkelde. Veel boeren op de zandgronden gingen sindsdien dan ook steeds meer werk maken van de boterbereiding op hun bedrijven. Maar de kwaliteit van de boerenboter, vooral van die van de zandgronden was slecht en de afzetkanalen waren primitief georganiseerd.

Toen dan ook in de jaren van „de grote landbouwcrisis” (1878-1895) ook de boterprijzen daalden, dreigden de Nederlandse boeren op de Engelse markt het onderspit te delven tegen de Denen. De Deense boeren waren er al in een eerder stadium toe overgegaan hun boter op grotere schaal en volgens nieuwere methodes te verwerken. Hierdoor waren ze in staat een beter product van een uniforme kwaliteit te leveren. De wijze waarop de boeren hier hun boter afzetten via winkeliers of rondreizende boterhandelaren, vaak op basis van ruilhandel, maakte dat ze aanvankelijk ook maar weinig verweer hadden tegen de voor hen verslechterende situatie. Een enkeling besefte gelukkig dat de enige remedie lag in het zich organiseren ten behoeve van productie en afzet.

In weerwil van de crisis en het geldgebrek dat die met zich mee bracht, durfde een aantal boeren het aan gezamenlijk zuivelfabriekjes op te zetten. Zo kon de eerste Drentse zuivelfabriek bij Rogat (De Wijk) op 29 januari 1889 in bedrijf worden gesteld ¹. Al spoedig volgden vele andere en binnen enkele jaren had vrijwel elk dorp zijn eigen zuivelfabriek of -fabriekje. De meeste van deze fabriekjes waren echter maar klein van opzet. Zo ook het in 1896 opgerichte z.g. handkrachtfabriekje van Een (Norg) waarover in het hierna volgende artikel meer. In 1898 verwerkte men daar de melk van twaalf deelgenoten, zo'n 221.900 liter, met een handkrachtcentrifuge tot 7.100 kg boter ². Ter vergelijking: op de stoomzuivelfabriek te Rogat werd in dat zelfde jaar 3.086.300 liter van 110 deelgenoten verwerkt tot 112.900 kg boter.

Al even snel als ze gekomen waren, verdwenen de handkrachtfabriekjes weer van het agrarische toneel. Uiteindelijk bleek ook in die dagen een zekere concentratie van de verwerking toch rendabeler te zijn, ook al omdat de stoomzuivelfabrieken in staat ble-

1 J.A. Geluk. Zuivelcoöperatie in Nederland. ('s-Gravenhage 1967), 68.

2 Verslag over den Landbouw in Nederland, 1898, 2de druk.

ken een beter product te maken. In 1903 telde Drenthe nog 102 zuivelfabrieken, waarvan ruim de helft (59) nog handkrachtfabrieken waren ³. In 1914 waren van de 63 bij het Botercontrolestation te Assen aangesloten fabrieken nog slechts vijf handkrachtfabriekjes ⁴. Desondanks hebben deze kleine fabriekjes een moeilijk te overschatten rol gespeeld in het omschakelingsproces dat rond het midden van 19e eeuw in de landbouw op de zandgronden op gang kwam.

Literatuur:

- V.R.Y. Croesen, De geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatst van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, 's-Gravenhage 1931.
- J.A. Geluk, Zuivelcoöperatie in Nederland; ontstaan en ontwikkeling tot omstreeks 1930, 's-Gravenhage 1967.
- J.H. van Stuyvenberg, Het Centraal Bureau. Een coöperatief krachtveld in de Nederlandse landbouw 1899-1949 Rotterdam 1949.
- J.H. van Stuyvenberg, De ontstaansgronden van de landbouwcoöperatie in heroverweging, 's-Gravenhage 1977.

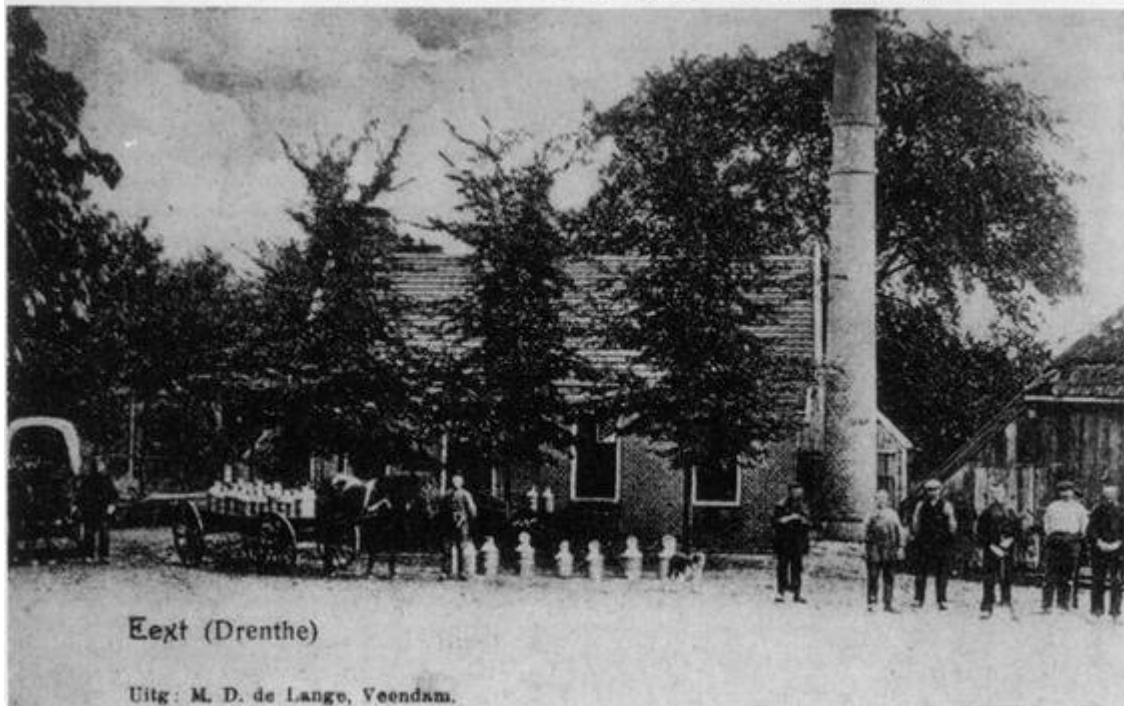
3 Verslagen en Mededelingen van de afd. Landbouw van het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid, No. 1, 1904: „Boterproductie en botercontrole in Nederland.”

4 Jaarverslag van de Vereniging controlestation Assen" te Assen over het jaar 1914.

Het personeel van de coöperatieve handkracht-boterfabriek „Winne en Bunne” (1896) poserend voor de fabriek met tuimelkarn en ander gereedschap. In 1898 verwerkte dit fabriekje met behulp van 2 handkrachtcentrifuges 428.200 l melk. (uit: herdenkingsboekje, 1946)

De stoomzuivelfabriek te Eext. In deze fabriek ging men rond de eeuwwisseling van handkracht op stoom over. Als handkracht-fabriek verwerkte men er in 1898 ruim tweemaal zoveel als het fabriekje in Bunne en Winde. (foto: Drents Museum).

2) HET HANDKRACHTFABRIEKJE VAN EEN

E. J. Werkman

Hier dat integraal overgenomen verhaal van E.J. Werkman

Het plan om een boterfabriek te bouwen is ontstaan bij de leden van de landbouwvereniging te Een. Zij kwamen in vergadering bijeen op 15 december 1895 en besloten toen in beginsel tot de oprichting. De secretaris kreeg opdracht inlichtingen in te winnen over de werking van een zodanige inrichting bij de in bedrijf zijnde fabriek te Gasteren en verder wilde men voorlichting vragen aan enige deskundigen op zuivelgebied. Op 4 januari 1896 werd weer vergaderd en kwamen ondermeer ter sprake brieven van de directeurs van de boterfabrieken te Gasteren en te Makkinga. Na uitvoerige besprekingen - de vergadering duurde tot laat in de avond - werd uit de aanwezigen voor een fabriek te Een de melk van 80 koeien toegezegd. Een commissie, bestaande uit de heren R. Hofsteenge, H. Egberts, R. Martens, B. Baving en P. van Dockum kreeg opdracht een nader onderzoek in te stellen naar de gang van zaken in de fabriek te Gasteren.

Voorts zou de secretaris nog nadere inlichtingen moeten vragen aan de heer Van Weydom Claterbos te Kampen. Deze laatste was zuivelconsulent in dienst van de Gelders Overijsselse Maatschappij van Landbouw. Hij werd door deze organisatie van tijd tot tijd om zo te zeggen uitgeleend aan het Drents-Landbouwgenootschap en hield dan op tal van plaatsen lezingen over zuivelbereiding. Hij wees daarbij vooral op het belang van een betere melkwinning en een zindelijker behandeling van de melk. Daarnaast drong hij er op aan dat de boeren het zelf produceren van boter achterwege zouden laten en hun melk zouden doen verwerken in kleine handkrachtboterfabrieken, waarin hygiënischer kon worden gewerkt en een beter, dus meer geld opbrengend product kon worden verkregen. Op 7 februari 1895 had hij een voordracht gehouden in café Bastiaans te Een en naar aanleiding van hetgeen hij toen te berde heeft gebracht zijn de Eener boeren vermoedelijk van gedachten gaan wisselen over de bouw van een boterfabriek. In zijn aan de secretaris verstrekte inlichtingen zal de heer Claterbos wel hebben aangeraden over te gaan tot de stichting van een boterfabriek.

Dat was overigens nauwelijks nog nodig, want reeds twaalf dagen na haar instelling had de genoemde commissie een zo enthousiast verslag over wat ze te Gasteren gehoord en gezien had uitgebracht, dat de landbouwvereniging op 18 januari 1896 definitief besloot tot de oprichting van een boterfabriek over te gaan. Staande de vergadering werd de melk van 102 koeien toegezegd en werd een voorlopig bestuur gekozen. Een maand later, namelijk op 17 februari 1896 werden met medewerking van de notaris Ebbinge Wubben uit Roden ten huize van de weduwe Bastiaans de statuten opgemaakt van de coöperatieve vereniging „*De Eendracht*”, ten doel hebbende de bouw en de exploitatie van een boterfabriek met handkracht te Een. Als definitieve bestuursleden werden in deze bijeenkomst aangewezen de heren R. Hofsteenge, H. Egberts, R. Martens, A. Bezu en J. Assies, terwijl tot commissarissen werden benoemd de heren J. Meelker, B. Baving en P. van Dockum.

De akte van oprichting van de vereniging werd gepubliceerd in no. 67 van de Nederlandsche Staatscourant van donderdag 19 maart 1896. Voor de betrekking van directeur

van de op te richten fabriek meldden zich tien sollicitanten. Het bestuur benoemde als zodanig de heer G. Talens, waarbij wel als doorslaggevend argument zal hebben gegolden dat hij was opgeleid aan de fabriek te Gasteren. Bij de aanbesteding van de bouwdeden zich enkele moeilijkheden voor. De laagste inschrijver bleef namelijk nog boven de begroting. Het was de heer B. Offringa te Makkum, die het werk voor f 1760,- wilde uitvoeren. Drie weken later, op 8 april 1896, werd een her-aanbesteding gehouden, waarbij de bouw werd gegund aan de heer Hoekstra te Appelscha, die aanvankelijk niet had ingeschreven.

Een handkrachtboterfabriek kon snel worden gebouwd, reeds op 25 juni 1896 kon met de exploitatie worden begonnen. De Provinciale Drentsche en Asser Courant van 27 juni 1896 no. 149 vermeldt daaromtrent: „Een, 25 juni 1896. Hedenmorgen werd de eerste melk in onze roomboterfabriek verwerkt. Het gebouw beantwoordt volkomen aan de gestelde eisen. Het Bestuur betuigde dan ook zijn dank aan den aannemer, den heer Hoekstra te Appelscha voor de nette uitvoering en degelijke bouw. De melkvoorwarmer van den heer Tichelaar, mede van Appelscha, voldoet met de overige benodigdheden voor de boterbereiding uitstekend. Moge deze inrichting tot de bloei van ons plaatsje medewerken.”

Aanvankelijk werd de melk uitbetaald naar het aantal geleverde liters. Dit leidde er toe dat sommige leveranciers hun hoeveelheid trachtten te vergroten door de toevoeging van water of ondermelk. Om aan deze praktijken een einde te maken werd in de aandeelhoudersvergadering van 29 november 1896 besloten voortaan de melk uit te betalen naar vetgehalte. Op 24 december 1896 kwamen de aandeelhouders opnieuw bijeen en werd, hoewel de fabriek nog geen jaar had gewerkt, toch een *jaarverslag* uitgebracht, waaruit bleek dat de financiële resultaten tot dusver gunstig waren. Tevens werd in deze vergadering aan de eerste directeur op zijn verzoek eervol ontslag verleend en werd tot zijn opvolger benoemd de heer Lucas Vos te Een. De uitbetaling naar vetgehalte voldeed goed, maar bezorgde de nieuwe directeur veel werk, zodat reeds een maand nadat hij in dienst getreden was zijn salaris met 50 gulden per jaar werd verhoogd.

Er werden in deze tijd veel handkrachtboterfabrieken opgericht, wat meebracht dat er veel vraag was naar directeuren met enige ervaring. Daardoor konden deze functionarissen dikwijls door over te stappen naar een andere fabriek hun positie verbeteren. Aan de grote wisseling van directeuren, die zodoende ontstond, is men ook te Een niet ontkomen. Lucas Vos bleef nog geen jaar in functie; in het begin van december werd tot zijn opvolger benoemd de heer J. Boer Jzn- wonende te Een maar afkomstig uit Bovensmilde. Ook hij schijnt maar korte tijd te Een werkzaam te zijn geweest en werd opgevolgd door de heer K. Vos. Aan hem werd, nadat hij ruim een jaar lang de fabriek had beheerd op 26 maart 1898 eervol ontslag verleend. Het bestuur betreurde zijn vertrek en schonk hem bij zijn afscheid als blijk van waardering *een keurig inktstel*. Welke fabriek van zijn te Een opgedane ervaring is gaan profiteren wordt niet vermeld.

De Eener boterfabriek, die steeds van bescheiden omvang is gebleven, heeft gewerkt tot het najaar van 1905. Toen was de apparatuur versleten en had de aanschaffing van nieuwe machines geen zin meer. Er waren namelijk na 1900 veel stoomboterfabrieken in Drenthe gekomen en bij de boterkeuringen, die vanwege de *Bond van Coöperatieven Zuivelfabrieken* werden gehouden, bleek steeds dat de boter uit de handkrachtfabrieken veel meer gebreken vertoonde dan die uit de fabrieken die door stoom gedreven werden.

De door het *Drents Landbouwgenootschap* aangestelde zuivelconsulent E. Posthuma, die van 1 januari 1901 tot 31 december 1905 in Drenthe heeft gewerkt, hamerde er steeds op dat de kwaliteit van de Drentse boter beter moest worden, wilde men goede afzetmogelijkheden behouden. Het is dus te begrijpen dat in 1905 de aandeelhouders te Een geen heil meer zagen in een vernieuwing van hun fabriek en in hun vergadering van 13 november 1905 besloten tot opheffing. De melk, die men aanvankelijk naar Norg had willen zenden, zou in het vervolg verwerkt worden te Roden. Dit bracht overigens wel moeilijkheden mee, zoals blijkt uit het courantenbericht over de opheffingsvergadering, dat eindigt met de zinsnede: „*Zoals men nu wel kan begrijpen wordt de straatweg al meer en meer vereist, want om de melk per as door onze zanderige streken te vervoeren is voorwaar geen kleinigheid.*”

Op 14 december 1905 vond de publieke verkoop van de fabriek met de inventaris plaats. B. Offringa uit Wijnjeterp werd voor *f.* 256,50 eigenaar van het gebouw. De *machine*, bedoeld zal we[zijn de karn, werd het eigendom van de boterfabriek te Zevenhuizen, de *brandschuur*, vermoedelijk een turfhok, werd voor 20 gulden gekocht door B. Baving. Voorts werd nog een aantal kleinere voorwerpen verkocht, maar alles bij elkaar genomen kunnen de aandeelhouders maar een bescheiden slotuitkering hebben gekregen.

De oprichting van de fabriek in 1896 zal praktisch ten gevolge hebben gehad dat de toen bestaande landbouwvereniging werd vervangen door een Coöperatieve vereniging voor de productie van roomboter. De band, die zich tussen de leden van de coöperatie gevormd had, dreigde door de opheffing van de fabriek verloren te gaan. Enkele vooraanstaande landbouwers, overtuigd van het nut van blijvende samenwerking, zagen dit gevaar wel in. In een door hen belegde vergadering in het café Hofsteenge op 8 december 1905 wisten zij te bereiken dat opnieuw een landbouwvereniging met als doel vooral Coöperatieve aankoop werd opgericht. Tot bestuursleden werden verkozen de heren J. Niestijl voorzitter, O. Dijkstra secretaris en J. Assies penningmeester. De geschiedenis van deze nieuwe landbouwvereniging valt evenwel buiten het bestek van dit artikel.

Naschrift:

Het vervoer van de melk naar Roden bleek al spoedig zeer bezwaarlijk te zijn, zodat reeds in het voorjaar van 1906 elf boeren uit Een zich aansloten bij de Coöperatieve zuivelfabriek te Norg, die sinds 1900 door stoom gedreven werd.